

Szabó Ferenc SJ

HIERONYMUSBOSCH EMLÉKEZETE
(1516–2016)

Idén világszerte kiállításokkal és rendezvényekkel emlékeznek meg Hieronymus Bosch németalföldi festő halálának 500. évfordulójáról.

A középkorból a reneszánszba átívelő világszemléletű, vallásos és valláskritikus, „szurrealista” festő, máig megfejthetetlen, bizarr alakok/szimbólumok özönével meghökkentő életműve mindig lenyűgözött. Már 1989-ben jegyzetet írtam *Édenkertjéről*, felhasználva Wilhelm Fraenger monumentális művét és a francia jezsuita filozófus, Michel de Certeau éleslátó elemzéseit.¹ Mindkét szerzőtől sokat tanultam, de közben a kutatás számos új szemponttal gazdagította e sok tekintetben máig megfejthetetlen festő életművét.

Az akkor divatos strukturalista módszerrel elemző jezsuita felhasználta Freud és a pszichoanalízis eredményeit, valamint misztikusok szerelem-nyelvezetének szimbolizmusát. Egyik fontos, mások által is idézett meglátása: minthogy maga a mű autonóm valóság, a néző rádöbben arra, hogy őt nézik. A kép struktúrája olyan, hogy észreveszem: ez az alak engem néz, különösen is bizonyos pontokról. A

¹ Lásd Szabó Ferenc SJ, *Szomjúság-forrás*, Róma, 1989, 73–76. – Wilhelm Fraenger, *Bosch*, Corvina Kiadó, Bp., 1982. – Michel de Certeau SJ, *La fable mystique*, 1, Gallimard, Paris, 1982, 71–99.

különböző gyönyörök és szenvedések számtalan formája (mert az Édenkert mellett a harmadik táblán a kínok Pokla is jelen van!) olyan „szemüreg” képez, ahonnan a másik tekintete néz rám. Bosch az első modern, miként a szürrealisták, akik sokat tanultak tőle, széttöri a teremtést, szétszedi az ősi világot, összekeveri annak elemeit és így megzavarja annak jelentését: torz, hibrid alakjaival, az arányok megváltoztatásával, a „rend” most már nem „beszéd”, mint hajdan. Az a szürreális valóság, amelyet a festő teremt, elképzelt, imaginárius elemekkel látványosságot nyújt, szórakoztat humorával, de nem szól hozzánk értelmes szavakkal és mondatokkal. A képeknek nincs közvetlenül érthető jelentése, csak sugallnak valamit, vagy csak *látzat*-jelentésük van. Bosch fantasztikus konstrukciója megkérdőjelezi a jelentést, érzékelteti a kimondhatatlan rejtélyt. A festő szétbontja és újra összerakja a formákat, újat teremt fantasztikus képzelő- és alkotóerejével. Ebben a teremtésben a művész és a mesterember egy személyt alkot. Michel de Certeau az *Édenkert* kibogozhatatlan szimbólumrendszerét elemezve megállapítja: ebben az őserdőben nincsenek járható utak, „elbolondulunk”.

1994-ben a madridi Pradóban szemléltem eredetiben a világhírű triptichont, hármas oltárképet, amelynek középső része Bosch legismertebb alkotása: *Gyönyörök kertje*. (E látogatás emlékét őrzi jegyzetem végén közölt versem.)

Most a jubileum alkalmára készült el egy spanyol ismeretterjesztő film (El Bosco, *El jardín de los sueños*, amely madridi Prado Múzeum életmű-kiállításán bemutatott *Gyönyörök kertjét* állítja középpontba. Amolyan „virtuális tárlatvezetés” a film, amely látványos közeli felvételekkel tárja elénk a Bosch csodálatos képvilágát. A film nálunk a Pannonia Entertainment forgalmazásában, *A művészet templomai* című ismeretterjesztő mozifilm-sorozat részeként kerül bemutatásra – eredeti nyelven, magyar feliratokkal. (Sajnos, e feliratok nem mindig pontosak, a vallásos/keresztény művészetet és teológiát kevésbé ismerő személy készítette. Például *Szent Mária imádásáról* beszél.)

A rendező számolt a legújabb kutatásokkal, megszólaltatott különböző nemzetiségű szakembereket, véleményeket, felhasználta a legújabb technikákat (dendrokronológiai vizsgálatokat) a festmények hitelességének és rétegeinek megállapítására. Például megállapították, hogy *A kánai menyegző* 38 évvel Bosch halála után keletkezett.) A rendező, Luis López-Linares, Reidert Falkenburg eredeti elgondolása alapján dolgozott.

Két napja megnéztem filmet, a *Gyönyörök kertjét* az Urániában – nagyszerű élmény volt. Sok újat tanultam a látványból, mely amolyan képmeditációnak is beillik. Szerencsére a rendező nem reked meg a hármas oltárkép középső része „*adamita erotikájánál*”. Mára már túlhaladtak W. Fraenger hipotézisén, amely szerint Bosch kapcsolatban volt a „Szabad Szellem fivérei és nővérei” nevű eretnek mozgalommal, az *adamitákkal*, akik a bűnbeesés előtti paradicsomi állapotot ünnepelték erotikus szabadosságukkal. A film Bosch egész triptichonját elemzi,

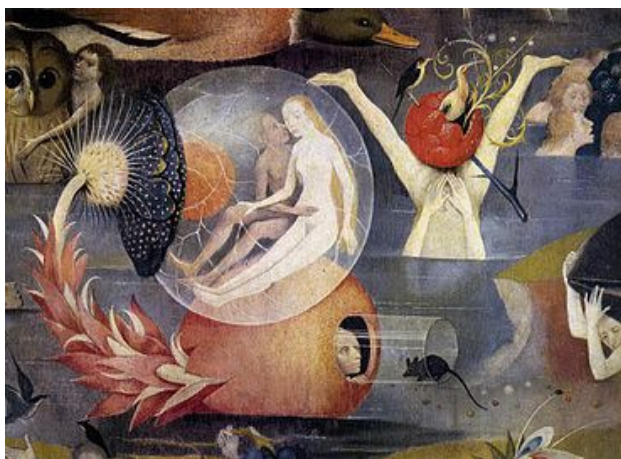

kezdve a teremtéstörténettel, és a gyorsan múló földi élvezetek, a földi paradicsom után megjeleníti a Poklot is.

Az egyik kommentátor a *Paradicsom* címet viselő első táblát magyarázva megjegyezte, hogy Ádám és Éva teremtésénél *Krisztust* látjuk, aki Éva kezét fogja. A teológiában is jártas professzor ezt helyesen kiemelte. Megjegyzem: a keresztény hagyomány szerint az Atya teremt az Ige által: „*Dixit et factasunt*”, *Szólt, és létrejöttek a teremtmények*. E zsoltárverset Bosch is felírta egyik festményére.

Egyes egyházatyák (például Szent Ambrus) Pál nyomán a teremtő Krisztusról is beszélnek, mert az Atya „mindent Átala és Érte teremtett, és minden Benne áll fenn” (Kol 1,15–17). A film magyarázója ezt is megjegyezte: az a tény, hogy Krisztus Éva kezét fogja, utal az egyházatyák tanítására: Krisztus, a második Ádám oldalából született a második Éva, az Egyház.

A középső táblán, a *Gyönyörök kertjében* Bosch felsorakoztatja a teremtett világot, a

valósat és a hozzáképzelt, megálmodott (virtuális) földi paradicsomot, számos szimbólumot alkalmazva. Példát találunk az ember–állat–növény hármas szimbiózisára. A gyümölcszedés a korabeli flamand könyvekben a nemi aktust szimbolizálja. A lovaglás ősi termékenységi rítusokat idéz. A madár az égi világhoz tartozik, lélekszimbólum, a sámánok égi küldönce. Az ember–állat-együttesek a rajzokon az ember lelkében s jellemében megjelenő állati motívumokként is értelmezhetők. (A 20.

században több kutató a freudi lélektan alapján értelmezte ezeket a képeket.) A hangyabolyyszerű kuszaságban mezítelen emberek merülnek el az erotikában és más élvezetekben. Fraenger szerint a középső táblakép egy tényleges esküvő emlékének megörökítése. Ezt a feltevést sokan bírálják.

Bosch sugallói voltak a brabanti szokások, közmondások, továbbá mesebeli lények (emberi testek hal-, madár-, disznó- és ragadozó fejjel), amelyek középkori, Egyiptomból származó bestiáriumban²

² *Bestiarium*: tündérek, kísértetek, démonok, sárkányok és mindenféle mágikus lény leírása, természetrajza és tárháza.

szerepeltek: démoni figurák, gnómok és szörnyek. Bosch képein a szimbólumok gyakran utalnak az emberi gyengeségekre, bűnökre is (például megfesti a hét főbűnt), amelyeknek szigorú büntetése megjelenik a *Poklot* ábrázoló harmadik táblaképen.

Bosch sugallói voltak a brabanti szokások, közmondások, továbbá mesebeli lények (emberi testek hal-, madár-, disznó- és ragadozó fejjel), amelyek középkori, Egyiptomból származó bestiáriumokban³ szerepeltek: démoni figurák, gnómok és szörnyek. Bosch képein a szimbólumok gyakran utalnak az emberi gyengeségekre, bűnökre is (például megfesti a hét főbűnt), amelyeknek szigorú büntetése megjelenik a *Poklot* ábrázoló harmadik táblaképen.

A festő tagja volt a Miasszonyunk Testvériségnek, ennek soraiból kerültek ki Bosch gazdag megrendelői, például Szép Fülöp, akinek megrendelésére készült az azóta elveszett *Utolsó ítélet*.

Ha Bosch egész művészetét, *többségükben mélyen vallási ihletésű, keresztény témájú* alkotásait tekintjük,⁴ moralistának kell tartanunk, aki végül maga is megrettent a saját vízióitól. Egyes képei a tréfacsinálót mutatják be, de ezek is kritikusak. Korának szatirikus, humoros miniatúráiból is táplálkozott. Elítélte kora társadalmának romlottságát, megmutatta, milyen könnyen válik a gyarló ember a gonosz martalékvává: ez emeli művészetét magasabb erkölcsi szintre.

Bosch műveinek legnagyobb gyűjtője II. Fülöp spanyol király volt. E képek többsége ma a madridi Pradóban látható. Az a hír járja, hogy a „legkatolikusabb” király gyakran – még halála közeledtével is – szemlélte Bosch hármastáblaképét, elmélkedve a világ és élvezetei mulandóságáról, üdvös félelemmel gondolva a pokolbéli lehetséges szenvedésekre.

³ *Bestiarium*: tündérek, kísértetek, démonok, sárkányok és mindenféle mágikus lény leírása, természetrajza és tárháza.

⁴ Ilyen alkotásai: *A tékozló fiú*, *Golgota*, *Keresztre feszítés*, *Szent János Patmosz szigetén*, *Szent Antal megkísértése*, *Királyok imádása*, *Keresztvitel*, *Utolsó ítélet*.

PRADO

(Madrid, 1994. június 2.)

*Abogy belépsz birtelen
rád ordít a rémület:
Szaturnusz behemót torokkal
falja fiát nyersen véresen*

*Az emeleten ismét Goya vár
(Rubens rózsahúsú hölgyei után)
táncoló ifjúság életöröm
majd ismét a Halálba ütközöm*

*Greennél három fázisban a nő
a földön halott csecsemő
majd a vén Brueghel látomása
a Kaszás vidám aratása*

*Bosch is csak a Poklot festi meg
a Gyönyörök kertje után
égi Paradicsom nem vár*

*Csak Grecónál nyílik meg az ég:
szemem felfelé szárnyal
oda vitte Jézus övéi szívét*

Budapest, 2016. szeptember 9.